

УСПЕНЬСКА ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА: СВЯТА, ПРАВОСЛАВНА, УКРАЇНЬСКА (СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ)

THE HOLY DORMITION POCHAYIV MONASTERY: HOLY, ORTHODOX, UKRAINIAN (AN ATTEMPT AT HISTORIOSOPHICAL REFLECTION)

Історична доля Почаївської Свято-Успенської Лаври віддзеркалює ті складні історичні процеси, що відбувалися на теренах Західної України в різні періоди. Заснований у XIII ст. на українських землях, монастир [Монастир, 2016, с. 3] є органічною складовою духовного життя українського народу впродовж тривалого періоду його складної та багатотрагедальної історії [Бойцун Л., 1995, с. 1]. Адже у важкі історичні часи осередками збереження конфесійної, культурної та національної ідентичності українців виступали саме монастирі.

Найдавніші документальні згадки про Почаївський монастир датовані XVI ст., хоч достеменно відомо про православне чернече життя на цих теренах уже після перших нападів татар на Київську державу, коли ченці почали шукати в лісах і горах, на захід від широких степів спокійніші місця для духовного по-

У статті висвітлено питання становлення та розвитку Свято-Успенської Почаївської Лаври, а саме такі історичні віхи життя монастиря: період заснування обителі, її функціонування в киево-руській (православній), уніатській та синодальній періоди. Описано окремі аспекти богословсько-літургійної та науково-видавничої традиції Лаври в контексті тогочасних соціокультурного та міжконфесійного дискурсів. Історія Почаївського монастиря, з огляду на його роль та вплив на теренах Західної України, – це відображення й переосмислення в релігійному середовищі тих суперечливих і складних подій та явищ, що відбувалися на цих територіях у різні часи. Оскільки чернеча обитель – доволі консервативний осередок церковно-релігійного світогляду, що постає

* Кандидат наук із богослів'я, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

** PhD in Theology, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Yuriy Fedkovych Cherniotsi National University.

двигу й молитви [Слобідський С., прот., 2003, с. 395]. Монастир засновано на місці, де з'явилася Пресвята Богородиця (на камені, де вона стояла, відбився слід її стопи, із якого утворилося чудодійне джерело). Щодо назви *Почаїв*, то дослідники висувають дві основні версії її походження: на честь річки Почайни (назву якої могли принести сюди київські ченці) та на позначення болотистої місцевості [Опалко Н., 1995, с. 58].

Типовий для Православної Церкви уклад чернечого життя тривав аж до Берестейської унії 1596 р., проте, незважаючи на значний тиск, обитель залишалася вірною православ'ю ще понад 120 років. Лише 1720 р. монастир став уніатським і перебував у такому статусі до 1831 р.

У першій половині XVII ст., у добу митрополита Петра Могили, коли відбувалося протистояння між православними та уніатами, монастир прославив своїми подвигами його ігумен, чудотворець Іов Почаївський. Його управління Почаївською обителью було зразком не лише мудрого духовного наставництва, але й скромного подвижницького життя істинного християнина. Святий не цурався й суспільного життя: зокрема, у 1628 р. він був присутній на соборі в Києві, скликаному проти унії [Лаврентій Живчик, архім., 2015, с. 319].

Утім, найбільшої популярності отримала оповідь про те, як грецький митрополит Неофіт, що подорожував Волиню, благословив

своєрідним «ідеологічним антиподом» «новаторсько-реакційній» суспільній моделі розвитку, цікавим видається аналіз саме цієї ідейної спрямованості діяльності Лаври. Утім, Почаївському монастирю вдавалося ефективно поєднувати дві засадничі ідеологічні протилежності, що і в наш час є викликом для релігійної свідомості: консервативність і ліберальність.

Ключові слова: Почаїв, монастир, лавра, святість, українська святиня.

In the article, the author analyses the main historical periods of the foundation, growth and development of the Holy Dormition Pochayiv Lavra. In the given context, the following historical landmarks of the monastery's life are the most important and interesting for scientific analysis: the period of the monastery's foundation, its existence in the Kyivan Rus Orthodox tradition, the Uniate and Synodal periods. Undoubtedly, the theological, liturgical, scientific, and publishing tradition of the monastery is also of great scientific interest to researchers, as it represents a number of interesting and quite relevant aspects of the socio-cultural and often interfaith discourse of the time. The history of the Pochayiv Monastery, in view of its role and influence in western Ukraine, is a certain reflection and reinterpretation in the religious environment of the contradictory and complicated events and processes that took place in these territories at different times.

вдову земського судді Анну Гойську іконою Пресвятої Богородиці, із якою незабаром почали відбуватися численні чуда. На знак подяки Гойська у 1597 р. перенесла чудотворну ікону до храму, розташованого на Почаївській горі, й наділила монастир землями, подарувавши майбутній обителі 6 родин підданих, угіддя й кошти. Першим храмом монастиря стала невеличка мурована Успенська церква, що існувала вже у 1527 р. Факт існування храму поза населеним пунктом — головний аргумент на користь припущення, що на місці, де згодом постане Лавра, раніше існував монастир, про який у кінці XVI ст. уже не пам'ятали [Енциклопедія, 2011, с.468].

Зрештою, нащадки й спадкоємці Гойської ще тривалий час висували майнові претензії монастирю, а один із них — Андрій Фірлей — у 1623 р. розграбував обитель, викрав чудотворну ікону й переніс її до містечка Козин. Тільки 1644 р. за рішенням трибуналу ікону повернено монастирю [Християнство, 1995, с. 378].

Поза всяким сумнівом, видатну роль у становленні та розвитку монастиря відіграв ігумен Іов Почаївський. Ось як його постать характеризує митрополит Іларіон (Огієнко): «Під час страшної загрози самому існуванню українського народу як окремої нації, під час жорстокої унії загорівся в Україні ще один блискучий світильник негасимий, який тоді ясно горів і світив на всю Західну Україну, — це був преподобний Іов Залізо. Жив і працював він у страшний і жорсто-

Since a monastic monastery is usually a rather conservative centre of an established church-religious worldview, which appears as a kind of «ideological antipode» to a certain «innovative-reactionary» social model of development, it is quite possible to analyse in depth (and, therefore, to focus on) this ideological aspect of the Lavra's activities. However, throughout its centuries-long history, the Pochayiv Monastery has usually managed to quite effectively combine these two basic ideological differences, which are still considerable challenges for religious consciousness (in the process of implementing its church activities): conservatism and liberalism.

Always remaining faithful to the ideals of the monastic tradition, the monks have always occupied an active position in educational work, charity, publishing, etc. Each of these areas of activity deserves a thorough and comprehensive study in different aspects and dimensions, as only such an approach enables us to recreate not only the monastery's activities, but also to reflect the historical and cultural background and social reality that inspired such versatile activities. Therefore, the form of presentation announced by the author in the present research – historiosophical reflection – is the most acceptable, since it provides a broader and more comprehensive overview and emphasis of the important historical and theological issues that require further scientific research.

Keywords: Pochayiv, monastery, Lavra, holiness, Ukrainian shrine.

кий час гонінь на український народ від католиків та їхніх помічників уніатів, і він твердо і безбоязно боронив Православну Віру проти всяких наскоків уніатів, і цим прославився на всю Україну, а особливо на всю Волинь і Галичину» [Ларіон, митр., 1957, с. 3].

За час його служіння обитель стала відомою. Монастирський комплекс оточено мурами з 5-ма баштами, а 1649 р. на місці, де відбилася стопа Божої Матері, коштом Федора та Єви (Євдокії) Домашевських було збудовано великий мурований Троїцький храм [Енциклопедія, 2011, с. 468].

Вельми показовим фактом, що сприяє правильному розумінню масштабу впливу та значення Почаївського монастиря на релігійне життя, є те, що вже на початку XVII ст. тут функціонувала типографія. Саме тут у 1618 р. надруковано «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького [Християнство, 1995, с. 378].

Якщо вникнути в наукову й богословську традицію монастиря, то можна сміливо стверджувати, що почаївські ченці, без сумніву, знали твори Іова Княгиницького, Івана Вишенського та інших вітчизняних виразників неоплатонічної традиції. Остання спиралася або безпосередньо на твори Псевдо-Діонісія Ареопігита (V ст.), або ж на її ісихастську редакцію. Мало того, певні дані дозволяють зробити висновок про те, що в Почаївському монастирі була власна ісихастська практика. Так, у «Житті» Іова Почаївського підкреслено, що в період затворництва ігумен поєднував «смиренність» і «мовчання», іноді при цьому виголошуючи лише молитовну формулу. А під час молитви «небесне світло» осяювало всю печеру. Усе це навіть асоціації із «розумним діянням» та «спогляданням» фаворського світла послідовниками афонського вчення [Мозговий І., 1995, с. 57].

Зрештою, саме ця неоплатоністична богословська традиція чітко простежується в «Зерцалі богословія» К. Т. Ставровецького, одному з перших оригінальних філософських творів в Україні, доля якого, однак, доволі сумна. На церковному соборі в Москві цю працю осудили як єретичну. Проте її аналіз свідчить, що її джерелами були «Богослів'я» Йоана Дамаскіна, «Ареопігитики», «Фізіолог» тощо. На антропологічне вчення вплинула також «Палая». Крім того, автор часто посилається на твори Василя Великого, Григорія Богослова, Йоана Золотоустого, Блаженного Августина, Феодорита Кіпрського, ознайомлений із ученнями античних філософів [Мозговий І., 1995, с. 57].

У липні 1675 р., під час польсько-турецької війни 1672–1676 рр. загін османських військ безуспішно намагався захо-

пити монастир. Згодом цю подію було витлумачено як чудо, здійснене Богородицею; її зображено на гравюрі Н. Зубровського (1704 р.) та оспівано в народному канті «Ой, зійшла зоря вечорова» (пізніше цей твір поклав на ноти М. Леонтович) [Енциклопедія, 2011, с. 468].

Очевидно, монастир мав тісні контакти з Острозькою, Києво-Печерською, Львівськими та іншими друкарнями, звідки до нього надходили необхідні книги. Зрештою, перебуваючи у «вірі святих отців», діячі монастиря прагнули «нічого нового не вводити, нічого не зменшувати, нічого не змінювати», а отже, як стверджують церковні джерела, не входити у «мудрування». Як ідейний центр православ'я, монастир мав оберігати своїх насельників і паству від впливу схоластики та світської культури, що проникала із Заходу [Мозговий І., 1995, с. 56].

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. Почаївський монастир виступає як важливий оплот православ'я на Західній Україні в умовах драматичного міжконфесійного протистояння, підґрунтям якого стала боротьба за збереження культурної самобутності нашого народу. Про визначну роль монастиря свідчать як грамоти польських королів, так і меценатство та його ідейна підтримка православних магнатів і церковних діячів (Ганна Гойська, Костянтин Острозький, Йоанікій Галятовський, Феофан Прокопович та ін.). Зрештою, культурно-просвітницька робота монастиря велася під гаслом ідейної боротьби. Тож найважливіший його внесок у розвиток української культури був здійснений завдяки літературно-публіцистичній діяльності насельників. Безпосередньо торкнулася монастиря й десятків тисяч його паломників небачена злива полемічних писань, яку породили суперечки довкола Берестейської унії [Мозговий І., 1995, с. 55].

Уже 1712 р. (більш поширеною є вказівка на 1721 р.) Почаївський монастир перейшов до уніатської Церкви, а саме чину отців василіан. «Спочатку монастир, — як стверджує митрополит Іларіон (Огієнко) — ішов загальною уніатською дорогою — нічого не міняв, щоб не лякати хоч тих небагатьох, хто ходив до монастиря. Але по Замоїському соборі все помалу стало мінятися на латинське та польське. «Ігумен» переробився на «суперіора» а «васильянин» на «базильянина», бо так їх звав польський суд, ксьондзі й пани...» [Іларіон, митр., 2004, с. 203].

Відзначимо, що процес латинізації монастиря був тривалим, особливо це стосувалося освіченого й досвідченого духовенства. Підтвердженням цього є те, що, наприклад, Феодосій Рудницький (перший настоятель-уніат в монастирі) був дово-

лі освіченою людиною, вірною православної традиції і віровченню. Він ретельно стежив за дотриманням богослужбового уставу і навіть не прийняв титулу «суперіор», який носили всі настоятелі греко-католицьких монастирів, а документи підписував, як і раніше: «Архімандрит Канівський та ігумен Почаївський». Однак цей поступовий і «м'який» перехід із православ'я до греко-католицизму жодним чином не змінює суті цього переходу. Братія монастиря долучилася до ордену «базилян», прийнявши всі особливості цієї чернечої спільноти, що вже сформувалися у середовищі Католицької Церкви. Ключовою з них було те, що, відповідно до конституції цього ордену, все уніатське чернецтво, яке належало до чину базилян (чи то «василіян»), звільнялося з-під влади єпархіального архієрея та складало спільноту, що підпорядковувалася владі «генерала» (або «проархімандрита»), якого обирала чернеча спільнота на генеральних конгрегаціях у присутності папського уповноваженого. Повноваження цього проархімандрита були доволі великі [Об'яття отча, 2008, с. 97].

У цей період у монастирі діяло васильянське загальноосвітнє училище. Починаючи з середини XVIII ст. меценатом монастиря став Микола Потоцький (1712–1772), і саме його коштом на території обителі було зроблено масштабні роботи та радикальної перебудови. Зокрема, цілком розібрано старі Успенську й Троїцьку церкви, а на їхньому місці побудовано новий Успенський собор із прилеглими келіями й трапезною.

Значною подією для цього періоду в житті монастиря стало коронування Почаївської ікони Богородиці (1773 р.). Зазначена подія відбулася цілком у дусі того часу, у притаманному йому «бароковому стилі» католицького благочестя. Особливою буллою від 23 квітня 1773 р. папа оголосив «повну індульгенцію всіх гріхів — усім, всякого роду вірним Христовим, що істинно каються, сповідаються та причащаються Святих Христових Таїн, які впродовж восьми днів, призначених місцевою владою (для торжества коронації), благоговійно відвідають Почаївську церкву монахів св. Василя Великого» [Об'яття отча, 2008, с. 118]. 8 вересня 1773 р. відбулися урочистості, під час яких зачитано папське «бреве» (декрет) про дарування індульгенцій і декрет про коронування Почаївської ікони [Об'яття отча, 2008, с. 120].

У цей період в Почаєві функціонувала й друкарня, що видавала різні книги, переважно богослужбові. Утім, така видавнича діяльність уніатського періоду історії монастиря здала діаметрально протилежні оцінки. Наприклад, уніатські

історики підкреслюють, що почаївські василіани здійснювали українську культурно-просвітницьку діяльність, видаючи книги «руською» мовою. Справді, така «руськомовна» література виходила друком, проте ці праці містили елементи католицького віровчення, як указує митрополит Ларіон (Огієнко): «Усе це старанно повиправлюване на латинський копил, усе це переповнене чужим українському народові латинським духом, усе це ламало й нищило багатовікову українську церковну й культурно-освітню традицію» [Ларіон, 2004, с. 218].

У процесі ліквідації Української Греко-католицької Церкви на теренах Правобережної України (1830–1831) монастир передано Російській Православній Церкві. Невдовзі, 1833 р., обитель отримала статус Лаври. Із цього часу аж до 1841 р. тут була кафедра волинських архієреїв, яким із цього часу до титулу додалося іменування «архімандрит Почаївської Свято-Успенської Лаври».

У другій половині XIX — на початку XX ст. Лавра активно розбудовується і реконструюється, зокрема надбрамний корпус (1835 р.), дзвіниця (1871 р.), друкарня (1895–1896 рр.), Троїцький собор (1912 р.).

Активну й різнопланову діяльність Лаври в цей період підтверджує той факт, що тут функціонували церковно-вчительська школа, шпиталь і згадана вище друкарня. Монастир суттєво впливав на прилеглі терени, що в 1910 р. відобразилося у відкритті Свято-Георгіївського скиту під Берестечком, який став філією Лаври, де аж до 1952 р. безперервно підтримувалася традиція вшанування Берестейської битви 1651 р. [Енциклопедія, 2011, с. 468].

Не можна оминати увагою той факт, що царське самодержавство та державна РПЦ намагалися зробити Почаївську лавру центром русифікаторської політики не лише Волині, а й цілої Західної України. Саме це, скоріше за все, було причиною того, що час Першої світової війни монастир частково евакуювали, а згодом — у 1915–1916 рр. — окупували австро-угорські війська. У період окупації Успенський собор було перетворено на костел, проте вже після Брусилівського прориву 1916 р. в обитель повернулися православні.

Не менш трагічними для Лаври були роки після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р., коли монастир пограбували більшовики. Після укладення Ризького мирного договору між РСФРР УСРР та Польщею 1921 р. Почаїв опинився під владою Польщі, а сама Лавра перейшла під юрисдикцію Польської

Православної Церкви. У цей період Лавра стала справжнім осередком життя прилеглих територій, адже в монастирі починають функціонувати, окрім лікарні та друкарні, ще й світська школа, пошта і навіть суд [Енциклопедія, 2011, с. 469].

Вельми цікавим фактом є те, що 1921 р. на т. зв. «Почаївському з'їзді духовенства та мирян», незважаючи на очевидну радикальність і нетерпимість переважної більшості тогочасного духовенства в національному питанні, було ухвалено рішення про перехід на українську мову в богослужінні та церковному діловодстві.

На початку Другої світової війни Лавра (як і вся територія Західної України) опинилася під радянською владою і в юрисдикції РПЦ. Саме в Почаївській Лаврі відбулися собори зі створення Автономної Православної Церкви.

У повоєнний період відновлення та ремонт лаврських споруд так і не було виконано в повному обсязі через новий етап антирелігійних гонінь. Значну частину приміщень монастиря конфісковано і в них розміщено музей атеїзму та психіатричну лікарню. Природно, що кількість насельників монастиря в цей час різко скоротилася.

Згодом тиск владних структур зменшився, проте налагоджуватися життя обителі почало тільки в час перебудови. Так, у 1987 р. Почаївську лавру відвідав з офіційним візитом Константинопольський патріарх Димитрій I (Пападопулос). Починаючи з 1988 р. монастирю повернуто частину майна (споруди, землі тощо), а в 1991 р. тут відкрито духовне училище (з 1994 р. — семінарія) [Енциклопедія, 2011, с. 469].

У цей період не припинялося бажання утверджувати в Лаврі українську православну традицію. Так, наприклад, намісник Лаври Яків Панчук, згодом митрополит Луцький і Волинський УПЦ КП, підтримав ідею національної Церкви, однак таку ініціативу не підтримали більшість насельників. Не ставши осередком української національної духовної традиції, Почаївська Лавра аж до сьогодні передуває в орбіті російських імперіалістичних наративів.

Звісно, історія Почаївської обителі є величною, її значущість для українського народу неможливо заперечити. Однак нині все частіше лунає питання: чим саме історія монастиря є повчальною для нас і які історичні висновки варто зробити, аналізуючи цю історію. У цьому аналітичному аспекті цікавими і такими, що жодним чином не втратили своєї актуальності, є висновки проф. А. Гудими. Розглянемо деякі з них.

Історія України періоду бездержавності — це історія трагедії українського народу, кожного члена суспільства і всіх суспільних інституцій, а в період найскадніших історичних випробувань чи не єдиною структурою, що постійно перебувала з людьми, надаючи йому моральну підтримку, була Церква, що міцно стояла на засадах київської християнської традиції [Гудима А., 1995, с. 20].

Саме в цьому контексті варто розглядати історію Свято-Успенської Почаївської Лаври, яка впродовж століть була й залишається однією з головних українських святинь українського народу.

Складні процеси національного державного й церковного відродження неможливі без глибинного й всебічного аналізу та переосмислення історичних подій і фактів минувшини, що допоможе в майбутньому не лише уникнути міжконфесійних конфліктів, але й сприятиме консолідації нашого суспільства навколо ідеї української незалежної Держави і Церкви.

1. Бойцун Л. Почаївський монастир в історії української культури. До питання джерельної бази та її вивчення. У кн.: Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Матеріали міжнародної наукової конференції 29 квітня 1995 року / Ред. А. Гудима, Б. Хаврівський. Тернопіль, 1995. С. 1–6.

2. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. У кн.: Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Матеріали міжнародної наукової конференції 29 квітня 1995 року / Ред. А. Гудима, Б. Хаврівський. Тернопіль, 1995. С. 16–23.

3. Енциклопедія Історії України. Т. 8. Київ: Наукова думка, 2011. 508 с.

4. Іларіон Огієнко, митр. Преподобний Іов Почаївський: Українське наукове православне богословське товариство. Вінніпег, 1957. 64 с.

5. Іларіон Огієнко, митр. Свята Почаївська Лавра / Упоряд., авт. Передмови М. С. Тимошок. Київ: Наша культура і наука, 2004. 440 с.

6. Лаврентій Живчик, архім. На крилах духовного життя. У кн.: Збірка статей, надрукованих у газетах «Голос Православ'я», «Хрещатик» та інших наукових виданнях. Київ, 2015. 437 с.

7. Мозговий І. Почаївський монастир як просвітницький центр. У кн.: Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Матеріали міжнародної наукової конференції 29 квітня 1995 року / Ред. А. Гудима, Б. Хаврівський. Тернопіль, 1995. С. 55–58.

8. Монастир Скит / перекл. Володимир Рожко, Любов Василів-Базюк. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2016. 36 с.

9. Объятия отча... Очерки по истории Почаевской Лавры / Сост. свящ. В. Зелинский: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 240 с.

10. Опалко Н. Почаївський монастир: історія і легенди. У кн.: Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Матеріали міжнародної наукової конференції 29 квітня 1995 року / Ред. А. Гудима, Б. Хаврівський. Тернопіль, 1995. С. 58–61.

11. Слобідський С., прот. Закон Божий: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату. Київ, 2003. 654 с.

12. Христианство. Энциклопедический словарь: В 3-х томах. Т. 2. Москва, 1995. 670 с.

1. Boitsun L. Pochaiivskiyi monastyr v istorii ukrainskoi kultury. Do pytannia dzherelnoi bazy ta yii vyvchennia. U kn.: Pochaiivskiyi monastyr v konteksti istorii ta dukhovnosti ukrainskoho narodu. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 29 kvitnia 1995 roku / Red. A. Hudyma, B. Khavrivskiyi. Ternopil, 1995. S. 1–6.
2. Hudyma A. Pochaiivskiyi monastyr v istorychnii doli ukrainstva. U kn.: Pochaiivskiyi monastyr v konteksti istorii ta dukhovnosti ukrainskoho narodu. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 29 kvitnia 1995 roku / Red. A. Hudyma, B. Khavrivskiyi. Ternopil, 1995. S. 16–23.
3. Entsyklopediia Istorii Ukrainy. T. 8. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 508 s.
4. Ilarion Ohiienko, mytr. Prepodobnyi Iov Pochaiivskiyi: Ukrainske naukove pravoslavne bohoslovske tovarystvo. Vinnipeh, 1957. 64 s.
5. Ilarion Ohiienko, mytr. Sviata Pochaiivska Lavra / Uporiad., avt. Peredmovy M. S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2004. 440 s.
6. Lavrentii Zhyvchyk, arkhim. Na krylakh dukhovnoho zhyttia. U kn.: Zbirka statei, nadrukovanykh u hazetakh «Holos Pravoslavia», «Khreshchatyk» ta inshykh naukovykh vydanniakh. Kyiv, 2015. 437 s.
7. Mozghovyi I. Pochaiivskiyi monastyr yak prosvitnytskyi tsentr. U kn.: Pochaiivskiyi monastyr v konteksti istorii ta dukhovnosti ukrainskoho narodu. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 29 kvitnia 1995 roku / Red. A. Hudyma, B. Khavrivskiyi. Ternopil, 1995. S. 55–58.
8. Monastyr Skyt / perekl. Volodymyr Rozhko, Liubov Vasyliv-Baziuk. Lutsk: PrAT «Volynska oblasna drukarnia», 2016. 36 s.
9. Obzhatyia otcha... Ocherky po ystoriy Pochaevskoi Lavry / Sost. sviashch. V. Zelynskyi: Sviato-Uspenskaia Pochaevskaia Lavra, 2000. 240 s.
10. Opalko N. Pochaiivskiyi monastyr: istoriia i lehendy. U kn.: Pochaiivskiyi monastyr v konteksti istorii ta dukhovnosti ukrainskoho narodu. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 29 kvitnia 1995 roku / Red. A. Hudyma, B. Khavrivskiyi. Ternopil, 1995. S. 58–61.
11. Slobidskyi S., prot. Zakon Bozhyi: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. Kyiv, 2003. 654 s.
12. Khrystyanstvo. Entsyklopedicheskii slovar: V 3-kh tomakh. T. 2. Moskva, 1995. 670 s.